

РОЗДІЛ 2

КОМЕМОРАЦІЯ ПОЛЬСЬКИХ ТА УКРАЇНСЬКИХ ВИЗВОЛЬНИХ РУХІВ ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ XX СТОЛІТТЯ: ВІД ГЛОРИФІКАЦІЇ ГЕРОЇВ/ПАМ'ЯТНИКІВ ДО ТВОРЕННЯ ПРОСТОРІВ ПАМ'ЯТІ

Культурна пам'ять не лише дає знання про минуле, що впливало на формування нації та її історичної/політичної культур, а й утверджує національні традиції (обряди, свята, історичні символи), які передають із покоління в покоління, зміцнюючи національно-культурні ідентичності у населення, особливо в умовах іноземної займанщини. Збереження культурної пам'яті допомагало суспільству переживати етнополітичні трансформації, зберігаючи особам свою ідентичність. Повчальною є не лише позитивна пам'ять (перемоги і досягнення у сфері виробництва, науки, освіти, культури), а й негативна (переосмислення історичних травм доби війн і революцій першої чверті XX ст., висновування минулого задля конструктивного майбутнього). На жаль, донині існує коротка пам'ять, невідзначеність та розриви в історичній пам'яті українців щодо Великої війни, українських і польських визвольних рухів на рубежі тисячоліть, їх конкуренції щодо маркування суміжних територій. Меморіальна топографія обох визвольних рухів недостатньо досліджена як явище колективної травматичної пам'яті. Зрештою, звернення до травматичних сюжетів історії пограниччя та їхнього переосмислення дає змогу вибудувати і зрозуміти певні теоретичні конструкції та стратегії зовнішньої історичної політики, формування колективної пам'яті, уникнути історичної амнезії – мати терапевтичну дію щодо «тягаря минулого», фокусуючи увагу на всебічному осмисленні процесу формування/деформування ідентичностей, актуалізації ролі пам'яті у нейтралізації конфліктів і в примиренні (Киридон, Троян, 2023).

Серед сучасних фахівців – істориків, культурологів, архітекторів, військовиків, управлінців, які впроваджують історичну політику, утвердилася думка про те, що в пам'ятко-охоронній діяльності треба перестати мислити категоріями монументальних пам'ятників, як це було в добу тоталітаризму/авторитаризму, і почати мислити категоріями пам'яті. Відтак розширювати свій погляд на

історію, культурну пам'ять, включаючи свої думки/дії не лише на фізичні об'єкти, а й інші форми пам'ятання – культурні практики, усні перекази і спогади, інші пам'ятки – музейні експонати, архівні виставки, бібліотечні знаки тощо. Дослідження і толерування різних форм пам'яті розширює суспільний погляд та індивідуальну візію, дає краще зрозуміти складність минулого (війн, революцій, депортацій, репресій), зберегти його у різних формах, різновидових документах. Зрештою, по різні боки українсько-польського кордону не повинні домінувати образи і претензії до травматичного минулого, які заважають вибудовувати мости до майбутнього, зокрема цивілізованого діалогу, спільного для українців і поляків співжиття в ЄС.

Важливими «носіями пам'яті» у модерну і постмодерну добу ставали державні, громадські та приватні музеї, які, щоправда, не завжди і «не для всіх несли однакову пам'ять» (Kuzko-Zwierz, 2015, s. 92). Нерідко музеї ангажувалися в публічне, а то й політичне життя, тому перетворювалися на місця формування суспільних зв'язків і певної (національної, соціальної, локальної) ідентичності (Хахула, 2021, с. 330–331). До творення простору пам'яті долучалися також друковані видання – газети, книжки, поштівки, рекламні плакати.

Від антиросійських повстань до самопожертви легіоністів.

У сучасному українському науковому і особливо навчально-освітньому просторі недостатньо функціонує інформація про різні національні визвольні рухи, насамперед польські (Dyskanta, 1995, s. 422; Литвин, 2021; Литвин, 2017) на українських землях у XIX – на початку XX ст. Проте тогочасні музейні й архівні збірки, пресо-ві публікації засвідчують зацікавлення галичан і наддніпрянців до антицарського повстання 1830–1831 рр. Зокрема, чималі повстанські колекції (зброя, військове спорядження, гравюри та літографії, погруддя) презентували львів'янам і гостям міста, які приїжджали на різні виставки, Східні торги 1921–1938 рр., Національний музей імені короля Яна III, Музей імені князів Любомірських, приватна колекція Болеслава Ожеховіча (Bolesław Orzechowicz) та ін. (Mękicki, 1936, s. 58, 96–98; Прокіп, 2021, с. 186–203).

У музеях, бібліотеках і архівах Львова та Кракова збереглися документи, насамперед графічні пам'ятки, портрети, присвячені участі поляків та українців у Весні народів 1848 р. Зокрема, на різних історичних виставках Національного музею імені короля Яна III у

Львові неодноразово експонувалися документальні гравюри тогочасних представників влади (австрійських імператорів, галицьких губернаторів), польських діячів Центральної національної ради (Францішка Смольки (Franciszek Smolka), Александра Фредра (Aleksander Fredro) (дід митрополита Андрея Шептицького)), членів Головної Руської Ради (Григорія Яхимовича, Івана Борискевича, Миколи Устияновича, Лева Трещаківського та ін.), відображення засідання Першого з'їзду українських вчених і діячів культури у Львові 1848 р., пожежі Львівської ратуші у листопаді 1848 р., представників польської національної гвардії та руських стрільців (Стеблій, 2005, с. 148–169; Пилипович, 2007, с. 46; Юрейко, 2021, с. 204–226).

В українській історіографії лише фрагментарно представлена участь у Січевому повстанні 1863 р. не лише галицьких поляків, а й українців із Галичини та Наддніпрянщини, співтворення ними Товариства ветеранів 1863–1864 рр. (створено 1874 р.), Товариства взаємної допомоги учасникам польського повстання 1863 р. (діяло від 1887 р. до середини 1930-х років). Останнє на початку XX ст. мало 42 відділення у Галичині (Львів, Станиславів, Самбір, Богородчани, Бучач, Горлице, Ясло, Городенка, Гусятин, Коломия, Краків, Тарнів, Ярослав, Мельц, Рава Руська, Стрий, Тернопіль, Бучач, Перемишляни, Заліщики, Золочів, Жидачів та ін.) і понад 1 000 членів. У наступні три десятиліття їх кількість постійно зменшувалася (ЦДІАЛУ-1, ф. 195, оп. 1, спр. 14, арк. 2–132).

Згадуване Товариство: надавало матеріальну допомогу ветеранам-повстанцям і членам їхніх родин, насамперед удовам; опікувалося лікарнями і притулками (Дрогобич, Львів, Краків), де оздоровлювалися хворі та престарілі ветерани; організовувало спеціальні сніданки, обіди і вечери, великодні подарунки; виділяло порції хліба потребуючим, а також подарунки і субвенції від банків (Львів, Добромиль, Броди та ін.); домовлялося про допомогу з копальнями вугілля, виробниками мінеральної води, трун і окулярів; видавало історичні й інформаційні видання («*Za Wisłę! Za Wisłę!*» та ін.); організовувало благодійні фестини та кіноперегляди у Львові та Кракові; вело переговори із представниками Галицького сейму, радами міст (Краків, Сянок, Сокаль, Стрий, Тарнів, Тернопіль, Добромиль, Ярослав) і повітів (Броди, Ярослав, Перемишляни, Сокаль, Стрий, Золочів), окремими підприємствами та товариствами, готелями щодо надання допомоги повстанцям. Інформаційну підтримку цьому

товариству надавали редакції регіональних і центральних часописів: «Czas», «Nowa Reforma», «Głos narodu», «Nowiny», «Kurjer Codzienny», «Kurjer Lwowski». Активною була співпраця із громадськими структурами – товариствами «Сокіл» і «Скала», Польськими стрілецькими дружинами, Польським гімнастичним союзом, Союзом польських легіонерів, скаутськими структурами. Ветерани постійно опікувалися вихованцями Корпусу кадетів у Львові, передавши їм 1923 р. свій штандар. Певні надходження акумулювалися від відсотків заощаджень у банках (Галицький земельний кредитний банк, Галицький акціонерний іпотечний банк, Крайовий банк, Галицьке земельне кредитове товариство). Активній громадській та фінансово-господарській діяльності товариства сприяли його члени, серед яких були урядовці, залізничники, інженери, лікарі, ветеринари, банкіри, кравці, правники, купці, столярі, нафтовидобувники, будівельники, архітектори, перукарі та ін. Почесними його членами на початку 1920-х років були маршалеk Юзеф Пілсудські (Józef Piłsudski) та римо-католицький арцибіскуп Юзеф Білчевські (Józef Bilczewski) (ЦДІАЛУ-1, ф. 195, оп. 1, спр. 14, арк. 2–137).

Завдяки ініціативам зазначеного вище товариства від кінця XIX ст. та у міжвоєнну добу започатковано Гірку повстанських поховань на Личаківському цвинтарі у Львові. Похорони повстанців традиційно перетворювалися на великі антиімперські/антиросійські маніфестації, тож не дивно, що у радянську добу повстанське меморіальне поле не доглядалося й було відновлено лише після проголошення незалежності України. Вказана проблематика на сьогодні, зокрема в період новітньої російсько-української війни, знову набула актуальності як у польському, так і українському публічному просторі. У 2023 р., завдяки українсько-польській науковій співпраці, підтримці Канцелярії голови уряду Польщі, видано двомовний каталог виставки (демонструвалася у Польщі та Україні) «Учасники Січневого повстання у Львові», у якому реконструйовано десятки біографій – поляків і українців, учасників і симпатиків повстання. Серед активних учасників антицарського руху були: генерали повстанської армії Міхал Ян Гейденрейх (Michał Jan Heydenreich) (1831–1886), Антоні Єзерські (Antoni Jezierski) (1831–1882), Юзеф Смаховські (Józef Smiechowski) (1798–1875), який був також повстанцем (1830–1831); майбутні президенти Львова Флоріан Земялковські (Florian Ziemiałkowski) (1817–1900), Міхал Міхальські (Michał Michalski) (1847–1907); депутат австрій-

ського парламенту Станіслав Немчицькі (Stanisław Niemczycki) (1839–1924); професори Львівського університету – ботанік Юзеф Цесельські (Józef Ciesielski) (1847–1916), біолог Бенедикт Тадеуш Дибовські (Benedykt Tadeusz Dybowski) (1833–1930), історики Ксавери Францішек Ліске (Ksawery Franciszek Lisie) (1838–1891) і Войцех Кентжинські (Wojciech Kętrzyński) (1838–1918); підприємець, депутат Львівської міської ради Юзеф Адам Бачевські (Józef Adam Baczewski) (1829–1911); кооператор і банкір Войцех Бехоньські (Wojciech Biechoński) (1839–1926); книговидавець, президент Львівської торгово-промислової палати Владислав Губринович (Władysław Gubrynowicz) (1836–1914); адвокат і підприємець Кароль Леваковські (Karol Lewakowski) (1836–1912); доктор права і публіцист Тадеуш Антоні Скалковські (Tadeusz Antoni Skałkowski) (1845–1909). Автори буклету подали також прізвища львівських жінок, членів Товариства сестер Клавдії (Леонія Вільд (Leonia Wild), Феліція Василівська (Felicja Wasilewska), Гортензія Якубовіч (Hortensja Jakubowicz), Целіна Лончинська (Celina Łaczyńska), Генрика Торосєвічова (Henryka Torosiewiczowa), Софія Ожеховська (Zofia Orzechowska), Людвіка Жердзінська (Ludwika Żerdzińska), Феліція Цешкєвічувна (Felicja Cieszkiewiczówna), Хелена Павліковська з Дзедушицьких (Helena Pawlikowska z Dzieduszyckich) та ін.), які піклувалися родинами повстанців. На їх честь у Львівському костелі отців кармелітів було встановлено пропам'ятну таблицю. На згаданій львівській Гірці поховано жінок-повстанок – Йоанну Аполонію Фіялковську (Joanna Apolonia Fiałkowska) (1842–1926; воювала у повстанському загоні в Перемишлі), Юзефу Венгжинську (Józefa Wengrzyńska) (виливала свинцеві кулі) та ін. До Львова також прибуло чимало капеланів повстання (де-хто із сибірського заслання), серед них отець Бернард Бульсєвіч (Bernard Bulsiewicz) (1836–бл. 1902), монах-домініканець Флорентин Ликендорф (Florentyn Lykendorf), отець-каторжанин і меценат Александер Кероньські (Aleksander Kieroński), отець-уніят із Холмщини Лукаш Бобровіч (Łukasz Bobrowicz) (1845–1914), що згодом редагував часопис «Русь» і організовував відзначення сторіччя повстання Тадеуша Косьцюшка (Tadeusz Kościuszko) в Сяноці та ін. Серед львівських ветеранів-повстанців сформувалися речники польсько-українського порозуміння: депутат австрійського парламенту і посол Галицького сейму, уродженець Волині Антоні Якса Хамец (Antoni Jacha Chamiec) (1840–1908), представник

«української школи» польської літератури, уродженець Київщини Паулін Сьвенціцькі (Paulin Świącicki) (1841–1876), випускник Львівського університету, посол Галицького сейму Адам Сапега (Adam Sapieha) (1828–1903), залізничний інженер і публіцист, уродженець Волині Альойзи Генрик Тележиньські (Alojzy Henryk Teleżyński) (1843–1906). Повстанська тематика висвітлювалася у творах літераторів Елізи Ожежковей (Eliza Orzeszkowa), Марії Домбровскей (Maria Dąbrowska), Стефана Жеромського (Stefan Żeromski), Яна Ляма (Jan Lam) (1838–1886), які видавали або презентували Львівський інститут Оссолінських (Оссолінеум, заснований 1817 р.), місцеві часописи. Пам'ять про повстанців популяризували художники Артур Гротгер (Artur Grottger) (1837–1867), Альфред Каменобродзкі (Alfred Kamienobrodzki) (1844–1922), скульптор Юліан Марковські (Julian Markowski) (1846–1903) та ін. (Stępień, Czornowoł, 2023, s. 10–61).

Під впливом Січневого повстання 1863 р. поляки створили у Львові Руський гурток приятелів Русі, який після введення у Галичині воєнного стану, арешту деяких повстанців і виїзду далі на Захід невдовзі розпався (Аркуша, 2024, с. 237).

Повстанці підтримали будівництво на Замковій горі у Львові копця на честь 300-ліття Люблінської унії, який закладено 1869 р. і на якому викарбувано напис «Вільні з вільними, рівні з рівними – Польща, Литва і Русь, об'єднані Люблінською унією 12 серпня 1569 р.». Указаний копець став місцем численних громадських і туристичних акцій поляків. Патріотичний дух галицьких поляків посилювало відзначення 500-ліття битви під Грюнвальдом. З огляду на це, 1910 р. у Кракові відкрито пам'ятник і діораму «Битва під Грюнвальдом» авторства Тадеуша Попеля (Tadeusz Popiel) (1863–1913) і Зигмунта Розвадовського (Zygmunt Rozwadowski) (1870–1950), які були добре знані у мистецькому середовищі Львова як учні Яна Матейки (Jan Matejko). Щоправда, під час вересневого 1939 р. відступу польського війська велике мистецьке полотно демонтували і перевезли до Львівського історичного музею. У період горбачовської перебудови діораму віднайшли й ідентифікували. Невдовзі її відреставрували і неодноразово експонували у посткомуністичній Польщі (Краків, Вальбжиг, Радом, Люблін, Щецін) у контексті відзначення 600-ліття Грюнвальдської битви, до якої, як відомо, долучилися не лише поляки, а й литовці й українці (Diorama, 2010, s. 6–62). Після розв'язання повномасштабної російської агресії проти України діораму знову демонстрували у музеях і замках сусідньої країни.

Наприкінці XIX – початку XX ст. патріотичний дух серед поляків плекали також молодіжні та парамілітарні структури – від давніх «Соколів» (створено як гімнастичне товариство у Львові 1867 р.) до новітніх товариств. Під опікою ендеків перебувало товариство «Зарево», Польські стрілецькі дружини. Польська соціалістична партія, що після революції 1905–1907 рр. перенесла діяльність у Галичину, сформувала Союз дієвої боротьби, Стрілецький союз, товариство «Стрілець». При людовому русі діяли Дружини Бартоша. У 1912 р. окремі парамілітарні структури об'єдналися у Відні в Тимчасову комісію конфедерованих незалежних сторонництв, які мали виборювати незалежність Польщі (Аркуша, Шандра, 2022, с. 380; Potkański, 2002, s. 3–17).

Польські політики активно залучали молодь до вшанування пам'яті інших важливих дат з історії Польщі. До 115-річчя перемоги Тадеуша Костюшки під Рацлавіцями львівські товариства «Зірка» і «Сокіл» 1909 р. влаштували богослужіння в Латинській Катедрі, а також вечір пам'яті й мітинг біля пам'ятника Яна Кіліньського (Jan Kiliński). Тоді ж на Чортових (інколи кажуть Чотових) скелях у підльвівських Винниках встановлено пропам'ятну таблицю, яку в радянський час знищено. У галицьких містах відзначалися також річниці прийняття Конституції Польщі 1791 р. (1891, 1911), сторічні ювілеї знакових письменників – Адама Міцкевича (Adam Mickiewicz) (1898) і Юліуша Словацького (Juliusz Słowacki) (1909). У них з'явилися пам'ятники і пам'ятні дошки на честь цих славетних співвітчизників. Під час відзначення таких суспільно-політичних акцій Львів перетворювався із столиці провінції монархії Габсбургів у символічну «столицю» польського національного руху (Кісь, 2024).

Незадовго до вибуху Великої війни, за ініціативою Ю. Пілсудського, 1914 р. виникли осередки ПОВ у Львові, а згодом у Станиславові, Бродях, Ярославі, Коломиї. Після арешту Ю. Пілсудського організацію очолив досвідчений військовик, уродженець Бережан Едвард Ридз-Сьміґлі (Edward Rydz-Śmigły). Улітку 1917 р. члени ПОВ у львівському гарнізоні австрійської армії створили підпільну організацію «Wolność», яка (разом із Польськими кадрами військовими) долучилася до формування регулярної армії відродженої Польщі (Obrona, 1933, s. 337, 340–341; Литвин, 1998, с. 40–41; Дедик, 2018, с. 27–28). Вояків, які загинули в польсько-українській війні 1918–1919 рр., поховано на цвинтарях Львова, Перемишля, Станиславова, Стрия, Самбора, Бережан та інших галицьких міст.

У міжвоєнний період упорядкуванням військових меморіалів та окремих поховань займалися спеціальні владні та громадські структури, насамперед Польське товариство опіки над могилами (створено у Варшаві 1925 р. на базі структур Товариства польсько-го жалобного Хреста), яке координувало діяльність із Відділом військового гробівництва Військового міністерства публічних робіт, керівництвом Воєнного гробівництва дирекції публічних робіт окремих воєводств. У його статуті відзначено головне завдання – поширення серед громадян культу могил польських героїв. Це товариство мало структури у всіх воєводствах, повітах і гмінах (ЦДІАЛУ-4, ф. 865, оп. 1, спр. 2, арк. 1–7). До керівництва вказаного товариства, зокрема на повітовому рівні, належали три представники повітової влади. Керівництво Польського товариства опіки над могилами неодноразово зверталося до населення складати пожертви на упорядкування тисяч воєнних могил, що «розкинулися у Львові, кругом нього і по цілому краї» і цим «сповнити свій християнський і національний обов'язки» (ЦДІАЛУ-4, ф. 865, оп. 1, спр. 4, арк. 5). Важливим документом, який регламентував діяльність органів влади та громадських товариств у пам'ятко-охоронній сфері, став спеціальний урядовий наказ № 39 від 30 травня 1933 р., згідно з яким усі військові поховання (незалежно від національності й віросповідання) мали упорядковуватися за кошти держави. Виконання наказу покладено на урядовців міністерств – внутрішніх справ, закордонних справ, фінансів, суспільної опіки, віровизнань і суспільної освіти, рільництва і рільничих реформ. Урядові приписи від 10 травня 1934 р. вимагали започаткувати перенесення поодиноких військових могил на збірні поховання; у церквах пропонувано розміщувати пропам'ятні таблиці зі списками полеглих із конкретної громади; рекомендовано встановлювати міцні бетонні хрести (ЦДІАЛУ-4, ф. 865, оп. 1, спр. 1, арк. 10, 14).

У міжвоєнну добу нова польська влада спільно із громадськістю продовжила упорядкування польських військових поховань Першої світової війни, зокрема на Волині та Прикарпатті. На християнському кладовищі Станиславова упорядковано п'ять братських могил польських легіоністів II Залізної (Карпатської) бригади, які в бою під Молотьковим восени 1914 р. потрапили в російський полон та померли від ран у міському шпиталі Червоного Хреста. У 1926 р. сюди перепоховано легіоністів із підміського цвинтаря (Княгинин-колонія), а у 1927 р. встановлено величний обеліск ле-

гіоніста з гвинтівкою та написом «Польські легіони. 1914–1918. З вашої крові та важкої праці Польща відродилася, щоб жити», а також таблиці з прізвищами похованих (серед них уродженці Стрия, Кракова, Ярослава тощо). У радянську добу некрополь знищено, а частину його ділянки передано під забудову заводу «Промприлад» (Кваснюк, Чорненький, Гаврилишин, 2022, с. 66; Кваснюк, Чорненький, Гаврилишин, 2024, с. 411–413).

У 1926 р. започатковано упорядкування поховань легіоністів у Надвірній, де за ініціативою місцевого гімнастичного товариства «Сокіл» встановлено мурований пам'ятник-курган. У с. Молотків, де загинуло майже 200 вояків, дістали поранення 300, а 400 полонено, теж у міжвоєнний період упорядковано могилу полеглих легіоністів із написом «Пам'яті 263 легіоністів, полеглих героїчною смертю на полях Молотькова 29.X.1914 р.» (Кваснюк, Чорненький, Гаврилишин, 2024, с. 428–429). У добу незалежності України могилу відновлено. Неподалік костелу у Рафайлові (тепер – с. Бистриця), у якому 12 жовтня 1914 р. відбувся один із перших боїв цієї бригади супроти російських загарбників, теж споруджено пам'ятник 40 загиблим легіоністам, який відремонтовано у добу незалежності (Кваснюк, Чорненький, Гаврилишин, 2024, с. 429–430). У жовтні 1914 р. на т. зв. Перевалі Легіонів у Карпатах (між Тересвою і Рафайловою) поставлено шестиметровий хрест, а 1925 р. ще й пам'ятник із металевим хрестом (Кваснюк, Чорненький, Гаврилишин, 2024, с. 431–432). Їх теж відновлено у посткомуністичну добу.

У 1930 р. перенесено останки полеглих у жовтні 1914 р. легіоністів із Скобичівської гори на новий міський цвинтар у Богородчанах, де облаштовано братську могилу, а на металевому блакитному хресті вміщено прізвища загиблих вояків уже згаданої II бригади (Кваснюк, Чорненький, Гаврилишин, 2024, с. 432–434). Неподалік у с. Солотвино 1927 р. встановлено пам'ятник на братській могилі 76 легіоністів, які наприкінці жовтня 1914 р. мужньо стримували наступ російських окупантів. Після Другої світової війни пам'ятник зруйновано, нині на його місці встановлено пам'ятний хрест. Величний пам'ятник полеглим легіоністам (у вигляді чотиригранної піраміди з вівтарем) встановлено наприкінці Першої світової війни за сприяння австрійської влади у Коломиї (Кваснюк, Чорненький, Гаврилишин, 2024, с. 435–436; Нагірний, 2014, с. 58–59).

Чимало легіоністів знайшли вічний спочинок на Волині, де пам'ятко-охоронною працею займалися місцеві активісти Союзу

польських легіоністів, Комітету вшанування пам'яті маршала Пілсудського, представники Міністерства праці та соціальної опіки Польщі (ЦДІАЛУ-1, ф. 195, оп. 1, спр. 15, арк. 15, 22, 26). Зокрема, в околицях с. Костюхнівка на Маневиччині в урочищі «Польський лісок» поховано польських вояків, які загинули 1915 р. А 15 липня 1928 р. неподалік встановлено Монумент слави з написом: «Лицарі незалежності, легіонери Юзефа Пілсудського, які найбільшою жертвою, власним життям засвідчили віру у воскресіння Польщі». З нагоди 20-ліття незалежності Другої Речі Посполитої (1936) у селі відбулися пропам'ятні заходи за участю 20 тис. гостей, серед яких був президент країни Ігнаці Мосьціцькі (Ignacy Mościcki). Саме тоді започатковано будівництво великого пам'ятника легіоністам і нової кам'яної школи. У добу незалежності України (наприкінці 1990-х років) на місці битви відновлено пам'ятний знак польським воякам, упорядковано військовий цвинтар, відновлено кам'яні хрести з написами на металевих таблицях «Незнані легіонери польські, загиблі у 1915 р.». У 2004 р. туди перепоховано польських легіонерів, які загинули 1915 р. у боях під Колками. Новий кам'яний знак та чотири гранітні плити інформували, що там також перепоховано загиблих «незламних легіонерів» Ю. Пілсудського під час Брусилівського наступу росіян 1916 р., «що полягли за відродження Польщі і спочивають на цій землі». У 2010–2011 рр., завдяки підтримці Сенату РП, реконструйовано довоєнну школу, в якій створено Центр діалогу «Костюхнівка», де організовано музей Першої світової війни, залу традицій, конференцзал, їдальню, хостел, поруч упорядковано хресну дорогу, спортивний майданчик; завдяки центру шість місцевих шкіл зав'язали дружні відносини із школами сусідньої країни. Важливими партнерами цього центру стали: харцери Лодзької хоругви Спілки польських харцерів, харцерський загін «Волинь», Рівненська округа Національної скаутської організації України «Пласт», представники Прикордонної служби Польщі (Домобичев). На його базі регулярно проходили книжкові читання, інтелектуальні тріатлони, театральні-хореографічні дійства, зокрема неодноразово показано монодраму Хуберта Кулача (Hubert Kułacz) «Ego te absolvo», яка створена на основі капеланської діяльності отця Юзефа Панася (Józef Panaś). Він, зокрема, стверджував, що під Костюхнівкою пролили кров капелани чотирьох військових формацій – австрійської, німецької, російської і польської, що тепер спочивають на одному цвинтарі (Денисюк, 2021; Малімон, 2021).

У контексті відзначення 100-річчя боїв під Костюхнівкою Волинський національний університет ім. Лесі Українки організував у Луцьку та цьому селі міжнародну наукову конференцію за участю провідних українських і польських істориків, місцевих краєзнавців та педагогів. Тоді ж на місці поховань встановлено новий пам'ятний знак польською і українською мовами: «Тут поховані польські легіонери, а також солдати австро-угорської і російської армії, котрі загинули біля Польської гори в 1915–1916 роках. Серпень 2015». У час повномасштабної російської агресії уже згаданий сільський центр став великим гуманітарним хабом, куди звозилася допомога постраждалим українцям. Місцеве населення, яке проживало неподалік Рівненської атомної станції та кордону, прийняли польські побратими с. Згеж та сусідніх населених пунктів, м. Лодзь, французького побратима села – містечка Бішвілле. Активними волонтерами стали польські харцери, що неодноразово їздили на таборування до цього волинського села (Пахайчук, 2022). Загалом, у польському науковому і суспільному дискурсах Костюхнівка стала символом, де закладено основу відродження польської армії, незалежності новітньої держави.

Важливим символом боротьби за відродження незалежності Польщі стала польсько-українська війна 1918–1919 рр. і російсько-польсько-українська війна 1920 р. Полеглих у цих битвах поляків, як правило, перепоховували у збірних могилах на військових меморіалах у Львові, Бережанах, Стрию та інших містах. Головним символом польської воєнної доблесті став меморіал Львівських орлят/цвинтар оборонців Львова¹ на Личаківському цвинтарі Львова, споруджений за проектом молодого асистента Львівської політехніки Рудольфа Індруха (Rudolf Indruch) в 1922–1939 рр., де в індивідуальних і спільних могилах поховано понад 2,3 тис. вояків, учасників польсько-української, російсько-польсько-української воєн, представників польського підпілля Другої світової війни. У радянську добу, зокрема влітку 1971 р., із використанням танків меморіал сплюндровано, а в 1989 р., за ініціативою працівників польської фірми «Енергополь», розпочалося його відновлення. У 2005 р., за участю польської і української влади, громадськості, його урочисто відкрито. На плиті меморіалу встановлено напис польською мовою: «Тут лежить польський солдат, полеглий за Вітчизну». Відкриттю

¹ Нині він офіційно називається Польський військовий меморіал у Львові.

вказаного об'єкта передували кількарічні дискусії представників влади, політиків, науковців, інколи провокації представників праворадикальних структур обох країн (Хахула, 2016, с. 78–207).

До пам'ятко-охоронної праці, героїзації творців відродженої Польщі долучився Союз оборонців Львова, який до 15-річчя надання місту ордена «Віртуті Мілітарі» намагався влаштувати пропам'ятні акції, проти яких восени 1935 р. виступили українські громадсько-політичні діячі, активісти «Лугу» (Королишин, 2024).

Загалом, польський визвольний рух новітньої доби не достатньо представлений в українському науковому і суспільному дискурсах, навчальній літературі.

За волю України: комеморативні традиції Визвольних змагань 1914–1923 років. Наприкінці XIX – на початку XX ст. національну ідентичність та історичну пам'ять співвітчизників у Галичині та на Буковині відроджували новостворені українські політичні партії, а також парамілітарні та молодіжні структури – товариства «Сокіл», «Січ», «Українські Січові Стрільці», «Пласт», «Україна», члени яких у серпні 1914 р. стали основою новоствореного легіону УСС, що протистояв російській воєнній експансії у Галичині. Певним прикладом для них слугували чеські та польські сокільські й інші парамілітарні структури (ЦДІАЛУ-3, ф. 847, оп. 1, спр. 1, арк. 331–332; Гуйванюк, 2009, с. 88–108; Трильовський, 1993, с. 3–172; Литвин, Науменко, 1990, с. 7–22). У його структурі діяла Пресова квартира, члени якої (Осип Назарук, Микола Голубець, Микола Угрин-Безгрішний, Василь Дзіковський, Лев Лепкий, Юрій Шкрумеляк, Антін Лотоцький, Роман Купчинський, Андрій Баб'юк, Ростислав Заклинський, Осип Курилас та інші) документували бойовий шлях легіону, створивши низку фотоальбомів, батальних картин, мистецьких альманахів, співаників, чимало художньо-документальних картин про бої та побут січовиків у Карпатах і в Надзбруччі (Башняк, 2024, с. 25–88; Лазарович, 2018, с. 342–356). Одним із ідейних натхненників стрільцтва став Іван Франко, який напередодні та в роки війни написав десятки антивоєнних поезій; незадовго до смерті письменник лікувався у стрілецькій лічниці у Львові. В останню дорогу 29 травня 1916 р. його супроводжувала почесна варта Легіону УСС, яку очолив командир, отаман Григорій Коссак. Каменяру належать патріотичні рядки, які часто виконували січовики:

Гей, Січ іде!
Красен мак цвіте!
Кому прикре наше діло, –
Нам воно святе...
Гей, Січ іде!
Підківками брязь:
В нашій хаті, наша воля,
А всім зайдам зась! (Салига, 1990, с. 132–139).

Важливим маркером вшанування Українських визвольних змагань стали походи громадськості на могили вояків легіону УСС і ГА. Особливо масовими стали патріотичні акції на горі Маківка, де відбувся героїчний бій УСС проти російської армії навесні 1915 р. (Литвин, Науменко, 1990, с. 22–27). Звитягу стрілецтва відобразив у вірші «Маківка» поет Олесь Бабій:

Верхів'я гір, верхів'я слави
Шумить, шумить, шепоче ліс:
По битві на полях Полтави
Тут вперше український кріс
Спиняв московських полчищ лави,
І вперше по літах недолі
Слова упали тут стрільцеві:
«Ми не поклонимся цареві!
Ми прагнем волі!» (Бабій, 1967, с. 283).

Перша масова мандрівка патріотичної молоді на цю гору відбулася в липні 1922 р. за ініціативою стрийського адвоката і громадського діяча, керівника стрийської філії ТОВМ Єроніма Калитовського, під час якої стрийські пластуни відновили пам'ятний хрест. У 1925 р. стрийські пластуни здійснили патріотичний марш через гору Ключ, берегами Кам'янки до Сколе, гору Зелем'янку, Гребенів, Тухлю, Головецьке до Маківки, де розпочали впорядкування стрілецького цвинтаря. У 1929 р. молоді патріоти спорудили на цвинтарі пам'ятну браму. Наступного року ректор Львівської духовної семінарії Йосиф Сліпий на Маківці посвятив прапор і прийняв присягу пластунів Стрийського куреня «Червона Калина». У 1930 р. відомий скульптор, а згодом автор пам'ятника на могилі Івана Франка у Львові Сергій Литвиненко увічнив прізвища 34 полеглих героїв битви на бронзовій таблиці у церкві с. Тухлі на

Сколівщині². За цю працю ТОВМ виплатило митцю 700 злотих (ЦДІАЛУ-4, ф. 865, оп. 1, спр. 5, арк. 15а). У рік пацифікації (1930) влада намагалася перешкодити українським походам на Маківку, відтак патріотичні заходи проводилися на горі Ключ. Від кінця 1920-х років там щороку організовувалися зеленосвяточні походи та Свята Героїв (серпень), яким неодноразово дошкуляли не лише представники польської поліції, але й місцеві члени КП Західної України. У заходах неодноразово брали участь місцеві парохі, перемиський адвокат, посол до польського сейму Володимир Загайкевич та інші громадські діячі. У роки Другої світової війни традиції стрілецтва продовжили на Дрогобиччині вояки 5-ої Військової округи УПА-Захід «Маківка» (Пастух, 2014, с. 43–44). У добу сталінського тоталітаризму будь-яке відвідання Маківки загрожувало ув'язненням. Відродження стрілецького меморіалу започатковано у добу незалежності України. У 1999 р. українська влада взяла стрілецький цвинтар під охорону. Тоді ж за проектом Євгена і Яреми Безнісків, Василя Каменщика споруджено величний пантеон – Меморіальний військовий цвинтар УСС, який складався із півсотні могил із кам'яними надгробками із хрестами, на яких викарбувано прізвища полеглих січовиків. У центрі пантеону встановлено кам'яний хрест з образом Матері Божої. У 2013 р. старі хрести демонтовано і встановлено нові 300-кілограмові довговічні кам'яні хрести (Пастух, 2014, с. 20–46).

Як бачимо, після Першої світової війни, польсько-української, російсько-польсько-української воєн українські та польські громадські організації продовжували опікуватися військовими похованнями. Зокрема, 31 травня 1921 р. на нараді представників української громадськості засновано Крайовий комітет охорони воєнних могил як секцію харитативного Українського громадського комітету. Нова структура верифікувала могили 1914–1920 рр., збирала кошти на їх упорядкування, видавала освітні листівки, однак дуже швидко (10 жовтня 1921 р.) була заборонена польською владою. Традиції цього комітету перейняло ТОВМ (перший голова – Броніслав Янів), яке діяло у Галичині в міжвоєнний період ХХ ст., вшановуючи пам'ять про велич і трагедію Українських визвольних змагань першої чверті ХХ ст. Його статут затвердило Львівське воєводство 25 березня 1927 р., а діяльність розв'язала радянська адміністрація

² У сталінську добу місцеві українські активісти таблицю зафарбували й відновили лише після проголошення незалежності України.

восени 1939 р., заборонивши функціонування у «возз'єднаному» краї всіх українських партій, громадських, освітніх, музейних, кооперативних структур. У січні 1940 р. за ініціативою тоталітарної влади «самоліквідовано» НТШ у Львові, а його військово-історичну колекцію розпорошено по місцевих музеях (тепер – Національний музей, Інститут народознавства НАН України, Львівський історичний музей), а частково ліквідовано.

Головна рада ТОВМ розмістилася у Львові на вул. Руській, 18 (1-й поверх), поруч офісів «Просвіти», Українського національно-демократичного об'єднання, товариств «Дністер», «Сокіл», НТШ, тобто головних українських структур краю. Очолив згадуване товариство 52-річний правник і господарник Б. Янів, який здобув перший управлінський досвід, очолюючи українські товариства – страхувальне «Карпатія» і педагогічне «Рідна школа». Паралельно він очолював товариство «Український театр», кошти від діяльності якого йшли на історико-меморіальну працю. Як бачимо, досвід роботи в бізнесі, структурах соціального захисту та культурній сфері дали змогу Б. Яневу досить енергійно організовувати пам'ятко-охоронну працю в регіоні. Заступником голови ТОВМ працював громадський діяч Олександр Карпінський, а секретарем – Іван Німчук, талановитий журналіст, згодом редактор «Діла», член ЦК Українського національно-демократичного об'єднання. Діяльним членом цього товариства був історик Іван Крип'якевич, який став фундатором української військово-історичної науки і національного історичного краєзнавства (2024 р. на будівлі НТШ/Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України йому встановлено меморіальну дошку).

Метою ТОВМ, як стверджував статут, було «плекати і поширювати між членами товариства ідеї пієтизму і пошани для могил борців, які полягли у війні і поховані на території Польської держави» (ЦДІАЛУ-4, ф. 865, оп. 1, спр. 1, арк. 1–9; спр. 5, арк. 2–16). Отже, в умовах польської займанщини українські правники не ризикнули (або їм не дозволили цензори) ствердити, що йдеться насамперед про вшанування пам'яті жертв польсько-української війни 1918–1919 рр., загиблих діячів ЗУНР і УНР, стрільців і старшин легіону УСС, ГА. Вказану працю активісти ТОВМ вважали не лише християнським, але й національним обов'язком. Реалізація цієї мети здійснювалася шляхом: упорядкування цвинтарів, могил, курганів і пам'ятників; перенесення тлінних останків полеглих

борців із полів, городів, лісів на цвинтарі; будівництва нових пам'ятників, встановлення пропам'ятних таблиць; надання інформаційної та матеріальної допомоги родинам померлих у пошуку воєнних могил; підготовки тематичних листівок і плакатів, які тиражувалися на сусідній вул. Бляхарській у друкарні Ставропігійського інституту; влаштування заупокійних Богослужінь. ТОВМ об'єднувало звичайних членів, членів-опікунів і почесних членів. Людина, яка два роки поспіль не платила внески («вкладки»), автоматично позбавлялася членства у ньому. Щоправда, почесні члени і члени-опікуни звільнялися від членських внесків. Фінанси (і загалом майно) аналізованого товариства формувалися з членських внесків, дарів, прибутків від лекцій («відчитів»), театральних вистав, концертів, забав, продажу тематичних книжок.

Свою статутну працю ТОВМ проводило через 32 філії, відкриті у воєводських і повітових містах, містечках і деяких селах краю (Перемишль, Тернопіль, Бережани, Бучач, Тереховля, Підгайці, Чортків, Станиславів, Надвірна, Калуш, Коломия, Рогатин, Ходорів, Стрий, Жовква, Яворів тощо). Одну з філій засновано навіть у Кракові, де проживала велика українська громада, діяло підпілля ОУН. Найчисельнішими на початку 1930-х років були філії у Тернополі (176 осіб), Львові (150), Станиславові (147), Перемишлі (133) (ЦДІАЛУ-4, ф. 865, оп. 1, спр. 9, арк. 2). Філіям, згідно зі Статутом, дозволено використовувати лише третину членських внесків; решту внесків надсилали Головній раді. Всі інші, зібрані на місцях кошти, залишалися у розпорядженні філій.

Найближчими партнерами ТОВМ були аналогічні харитативні структури – Українське крайове товариство опіки над інвалідами у Львові та «Просвіта», а також Земельний банк, страхове товариство «Дністер» (ЦДІАЛУ-4, ф. 865, оп. 1, спр. 5, арк. 7–11). У разі форс-мажорних ситуацій ТОВМ мало передати своє майно цим партнерським колективам. Із ним співпрацювали осередки «Пласту», «Лугу» й інших українських структур. Уже згаданий «Пласт», а також українське туристичне товариство «Чорногора», туристично-краєзнавче товариство «Плай», редакція львівського часопису «Туристика і краєзнавство» постійно організовували історико-краєзнавчі мандрівки Львовом, іншими містами Галичини, карпатськими схилами (Клапчук, 2012, с. 188–191). Аналогічну діяльність серед польського населення проводило польське бюро подорожей «Орбіс» (Клапчук, 2012, с. 191).

До кінця 1934 р. члени ТОВМ (1 355 осіб) взяли на облік 3 612 окремих військових могил, зокрема на Львівщині – 720, Станиславівщині – 243, Тернопільщині – 198 (ЦДІАЛУ-4, ф. 865, оп. 1, спр. 5, арк. 18–19). Його збори нерідко проходили в львівській домівці товариства комбатантів «Молода громада», зокрема за участю представників українських часописів «Діло», «Нова Зоря», «Новий Час», «Батьківщина» (ЦДІАЛУ-4, ф. 865, оп. 1, спр. 5, арк. 22). Конкретну пам'ятко-охоронну діяльність цього товариства висвітлено у матеріалах його неопублікованого документального альбому, який певний час зберігався у львівській родині історика Мирона Кордуби. У ньому вміщено світлини пам'ятних заходів, графічні малюнки, історичні поштівки, пам'ятні листівки, проєкти пам'ятників і ескібрисів, Статут ТОВМ³.

Стрілецькі поштівки, які поширювалися у галицьких родинях, розповідали про збройну боротьбу двохтисячного легіону УСС проти російських окупаційних військ у роки Великої війни. Збір коштів від їх продажу, як правило, йшов на влаштування цвинтарів та окремих поховань стрільців і старшин легіону УСС на Прикарпатті та Надзбруччі. Стрілецьку тему активно популяризувало львівське видавництво «Червона Калина», у якому вийшли книжки Романа Кульчицького «Заметіль» (1928), спогади генерала Антіна Кравса «За українську справу» (1937) та Івана Максимчука «Кожухів» (1930), книжка Олени Степанівни «Напередодні великих подій: власні переживання і думки» (1930), книжка Степана Шухевича «Спогади з Української Галицької Армії» (1929) та інших стрільців і старшин ГА і Армії УНР (Башняк, 2024, с. 58). Стрілецька тематика була популярною не лише у галицькому часописі «Діло», але й емігрантській пресі, насамперед американській газеті «Свобода», яка виходить і донині.

Активісти ТОВМ насамперед намагалися впорядкувати поодинокі могили і меморіали легіону УСС на полях боїв Першої світової війни у Карпатах та Надзбруччі. Зокрема, в альбомі подано світлини Пам'ятника-хреста УСС на горі Ключ у час війни і міжвоєнний період – у серпні 1933 р., коли його по-варварськи сплюндрували польські шовіністи. На початку 30-х років ХХ ст., за мовчазної згоди

³ Альбом Товариства охорони воєнних могил. *Архів автора*. Сторінки та фотографії не пагіновані. Альбом готується до передання у Львівський історичний музей. За матеріалами вказаного альбому упорядковується спеціальне ілюстративне видання.

польської влади, край охопила польська пацифікаційна акція, під час якої нищилися українські читальні «Просвіти», кооперативи, сільські господарки, пам'ятники українським громадським діячам, воякам-усуусам. На Холмщині згодом запалало понад 200 українських церков і каплиць, про що сьогодні не дуже хоче згадувати нова польська влада.

Оригінальною є світлина цвинтаря УСС у с. Посухів під Бережанами, де поховано загиблих січовиків на горі Лисоні влітку 1916 р. у боях із росіянами. У радянський час ворота у вигляді тризубу було замуровано. Через сто років, у 2016 р., цей мілітарний цвинтар відновлено за бюджетні кошти Тернопільської обл. У 1989 р. на самій горі розпочато відновлення кургану з хрестом скорботи і слави, який було насипано 1927 р. і зруйновано після Другої світової війни. На встановленому 1994 р. хресті з мармуровими плитами викарбувано імена героїв битви, у якій полягло 78 і поранено 267 стрільців та старшин легіону УСС. У 2008 р. поруч збудовано капличку і встановлено стенд пам'яті. Поряд традиційно проводилися фестивалі патріотичної пісні «Дзвони Лисоні», влаштовувалися пластові табори (Гуцал, 2019, с. 589; Луговий, 2016, с. 4–186). На жаль, не встановлено стрілецький пам'ятник у с. Августівка на Тернопільщині, проєкт якого розробило ТОВМ (його ескіз подано в уже згаданому альбомі цього товариства).

Найбільший Стрілецький меморіал стрільців і старшин легіону УСС і ГА, старшин і козаків Армії УНР споруджено на Янівському цвинтарі у Львові. Його проєкт розробили талановиті митці – малярі Петро Холодний, Лев Лепкий, архітектор Євген Нагірний. Він включав облаштування на 38-му полі в 1933–1934 рр. 648 бетонних могил і 440 хрестів. Амбітний проєкт за народні гроші реалізував Кооператив інженерних робіт під орудою інженера-лісівника Андрія П'ясецького, який здобув визнання і авторитет, упорядковуючи карпатські лісові угіддя митрополита УГКЦ Андрея Шептицького. Загалом, у міжвоєнну добу там було поховано 1 070 осіб – військовиків легіону УСС, ГА, Дієвої Армії УНР, прем'єра ЗУНР Костя Левицького (Райківський, 2021, с. 522–524; Харчук, 2012, с. 52–55). Камера фотографа зафіксувала перші цвинтарні поля з дерев'яними хрестами ще у 1921–1924 рр., зокрема під час проведення зеленосвяточних панахид. Меморіал зазнав часткових руйнувань під час Другої світової війни, а також заходів компартійної влади на початку 1970-х років.

На жаль, не збережено стрілецьке поле на Личаківському цвинтарі, де були поховані українські вояки під час листопадових боїв 1918 р. за Львів. Там у 111 могилах було поховано майже 170 захисників міста. Однак 1935 р. у результаті політики «комасації» останки перенесено в різні могили на інші ділянки (Пугач, 2019, с. 575–578). У 1946 р. тоталітарна влада остаточно зруйнувала некрополь, де започатковано поховання нових «визволителів». На колишньому Марсовому полі встановлено меморіальний хрест; поруч від 2022 р. ховають новітніх захисників України. Неподалік меморіального хреста українським січовикам встановлено пам'ятні знаки загиблим воякам австрійської армії, національним хорватським і словенським формуванням.

До речі, чималим стимулом для українських політиків, кооператорів, душпастирів стало спорудження поляками в 1919–1934 рр. величного Цвинтаря орлят на Личаківському цвинтарі, де перезахоронено понад 2,3 тис. польських вояків. До речі, на Личакові були поховані не лише вороги української державності – жертви польсько-української війни 1918–1919 рр., але й союзники УНР – вояки Війська польського, які влітку 1920 р. спільно з українцями давали відсіч під Львовом і Замостям більшовицькій експансії у Європу, зупинивши навалу Першої кінної і 14-ї армій (Nisicja, 1990, s. 66–108; Литвин, Хахула, 2020а, с. 199). Власне на честь перемоги над Семьоном Будьонним (Семён Будённый) та Іосифом Сталіним (Иосиф Сталин) (тогочасним комісаром Південно-Західного фронту) у міжвоєнний період на вул. Личаківській у Львові споруджено гарнізонний храм із тріумфальною величною дзвіницею. Щоб якось знівелювати пам'ять про ЗУНР, українсько-польські протистояння і союзи 1918–1920 рр., після Другої світової війни під стінами цього католицького храму встановили «переможний» радянський танк Т-34, який ввірвався до міста у липні 1944 р. (у добу незалежності його демонтовано). До речі, поруч із польським військовим меморіалом на Личакові у добу незалежності (за президенства Леоніда Кучми) споруджено новий стрілецький меморіал вояків ГА, на якому перепоховано прах президента Української Національної Ради ЗУНР Євгена Петрушевича, діячів «Пласту». На двох мілітарних цвинтарях – польському й українському – регулярно проходять спільні поминальні молитви, зокрема у першолистопадові дні представників РКЦ і УГКЦ, громадськості та науковців сусідніх країн.

ТОВМ зібрало колекцію світлин про відвідання стрілецького меморіалу на Янівському цвинтарі делегаціями зі США, зокрема у липні 1933 р. представниками Першої сотні Чорноморської січі з Нью-Йорку, які склали благодійні пожертви на діяльність цього товариства. До поховань на вказаному стрілецькому меморіалі залучалася рекламна фірма «Фама», якою керував діяч ОУН Роман Шухевич, майбутній Головний командир УПА. За сценарієм Ділового комітету похорону (голова – Андрій Мельник), підтримкою вказаної фірми, інших українських громадських, церковних і бізнесових структур (банків, кооперативів, фабрик і заводів) у 1938 р. організовано величний похорон Головнокомандувачу ГА Мирону Тарнавському (Чайківський, 2004; ЦДІАЛУ-2, ф. 752, оп. 2, спр. 1, арк. 1–31).

За сприяння відділень ТОВМ та місцевих молодіжних і просвітянських осередків споруджено стрілецькі некрополі вояків ГА у Жовкві (поховано 129 осіб), Раві-Руській (у 3 братських могилах поховано приблизно 100 осіб), Золочеві, Яворові, Угневі на Львівщині. У підльвівських Винниках майже поруч влаштовано поховання українських і польських вояків, які загинули у війнах 1918–1920 рр. (нещодавно їх відремонтовано). Відновлено братську могилу вояків ГА у с. Вовчухи, де до 100-річчя ЗУНР також встановлено пам'ятний знак учасникам Вовчухівської операції 1919 р.

На головному християнському цвинтарі Станиславова (вул. Сапїжинська, тепер – Незалежності) поруч із польським військовим сектором, у міжвоєнну добу поховано майже 200 осіб, насамперед вояків ГА (147 осіб) та військовиків Армії УНР. У 1929 р. Станиславівська філія ТОВМ (голова – гімназійний професор Микола Даниш) започаткувала збір пожертв для побудови пам'ятника невіданому стрільцеві, однак світова економічна криза перешкодила збору необхідних коштів. Зауважу, що упорядкування українських і польських військових могил 1918–1920 рр. у 1924–1927 рр. здійснювалося згідно з ухвалами Версальського (1919) і Ризького (1921) мирних договорів за державні кошти, зокрема Станиславівського відділення військових поховань під керівництвом інженера Кароля Хачевського (Karol Haczewski) (Паска, 2019, с. 572). Тоді ж за участю влади упорядковувалися польські військові поховання у Галичі, Стрию, а також передмісті Станиславова (Княгинин-колонія), де було поховано 378 вояків армій Першої світової війни, а

в 1920 р. – 166 вояків Війська польського та 53 старшин і козаків союзнаї Армії УНР (ДАФО-2, ф. 6, оп. 1, спр. 48, арк. 33–43; Кваснюк, Чорненький, Гаврилишин, 2024, с. 419–422). У 1968 р. виконком Івано-Франківської міської ради дозволив проводити на зруйнованому цвинтарі повторні поховання, а старе міське кладовище в 1980–1983 рр. сплюндрували і перетворили на сквер для відпочинку міщан обласного центру, туристів нового готелю. Щоправда, мешканець міста Володимир Івасюк таємно зберіг 48 уцілілих надгробних табличок із прізвищами українських і польських вояків. Відновлення стрілецьких поховань, а також польських військових могил започатковано громадськістю міста у 1990 р. під керівництвом депутата обласної та міської рад, активіста «Меморіалу» Романа Круцика (Круцик, 2009, с. 191–193). У центральній частині колишнього цвинтаря, а нині скверу, відновлено могилу Лева Бачинського, віце-президента Української Національної Ради ЗУНР/ЗОУНР, голови делегації на урочистому проголошенні Акта злуки у Києві 22 січня 1919 р., співавтора закону про аграрну реформу в ЗОУНР.

На старому цвинтарі Галича відновлено могилу діяча «Просвіти», учасника Листопадового чину 1918 р. правника Лева Гузара, діда Блаженнішого Любомира Гузара (Маслюк, 2007). На цвинтарі Городенки 1990 р. відновлено першу після 1944 р. публічну панахиду і пропам'ятний мітинг, пам'ятний хрест на честь героїв Визвольних змагань 1914–1921 рр. із написом «Борцям за волю України», споруджений у міжвоєнну добу таємно від польської влади, а згодом могили діячів ЗУНР Теофіла і Ярослава Окуневських, військовиків ГА Петра Васкула, Петра Мороза. На цвинтарях Долини збереглися могили члена Української Національної Ради ЗУНР, письменника і композитора Михайла Пачовського, а також старшини ГА і Дієвої Армії УНР, згодом співзасновника Української Головної Визвольної Ради Володимира Горбового. На Українському військовому меморіальному комплексі у Коломиї поховано вояків австро-угорської армії, стрільців і старшин легіону УСС, ГА, Дієвої Армії УНР. Сплюндрований у радянську добу меморіал 1998 р. відновлено, встановлено хрести на 95 могилах. На цвинтарі Монастирок у Коломиї збереглася також могила засновника товариства «Січ», члена Української Національної Ради ЗУНР Кирила Трильовського. На косівському присілку Москалівка поховано вояка ГА, політв'язня сталінських таборів Михайла Кіяшука.

У Стопчатові на Косівщині збережено могилу четаря ГА Юрія Мельника, який загинув у січні 1919 р. під с. Карів на Сокальщині; 1991 р. там відновлено зруйновану табличку і хрест. Під час розкопок 1989 р. масових поховань жертв сталінських репресій в урочищі Дем'янів Лаз (неподалік Івано-Франківська) ідентифіковано прах командира Гуцульської сотні УСС, поручника ГА Григорія Голинського, якого згодом перепоховано у Микуличині. У Рогатині у братській могилі поховано двох вояків, які загинули під час Чортківської офензиви ГА у червні 1919 р. На тому ж цвинтарі відновлено могилу сотника ГА, педагога Івана Горянського. На цвинтарі у с. Черче на Рогатинщині реконструйовано дві братські могили вояків ГА, де поховано вояків, що загинули під час Чортківської офензиви на берегах р. Свірж. Обидва поховання неодноразово руйнували польська жандармерія та сталінські енкаведисти. На Снятинському цвинтарі покоїться прах сотника ГА Івана Ідулі, громадського діяча Володимира Хроновича. На Лисій горі біля сіл Тязів і Сілець наприкінці 1920-х років перепоховано останки загиблих у Великій війні стрільців Василя Гасюка, Івана Дигалюка, Івана Данилюка і двох невідомих, 1930 р. їм освячено збірну могилу УСС. Могили вояків ГА також відновлено у селах Ямниця, Побережжя, Єзупіль на Тисменеччині. У Тлумачі відновлено меморіальний комплекс із 90 могил вояків ГА, які загинули під час наступу польської армії у червні 1919 р. У селищі Ворохта відновлено могилу старшини ГА, педагога Городенківської гімназії Степана Лукасієвича (Паска, 2019, с. 572–575; Карпенко, 2008, с. 485–502).

У згаданому стрийському військовому кладовищі площею 3 га, найбільшому у Станиславівському воєводстві, у 1924–1927 рр. упорядковано орієнтовно 3,5 тис. поховань Першої світової, польсько-української та українсько-польсько-більшовицької воєн. До упорядкування цвинтаря долучилися місцеві активісти Союзу колишніх Польських Легіоністів 1914–1918 рр. (ДАФО-1, ф. 2, оп. 8, спр. 393, арк. 22, 38; спр. 394, арк. 71–72; спр. 461, арк. 16, 22, 28, 125; Кваснюк, Чорненький, Гаврилишин, 2024, с. 424–427). У добу незалежності України відновлено лише незначну частину вказаного військового некрополя; більшість його площі – поховання комуністичної доби.

За сприяння капеланів, української громадськості, активістів ТОВМ облаштовано могилу летунів Летунської сотні ГА у Красному на Львівщині. Власне неподалік залізничної станції у 1919 р.

розташовувався військовий аеродром ГА, звідки регулярно робилися розвідувально-бойові вильоти у стан ворога. Летунською сотнею, як відомо, командував син Каменяра – Петро Франко, добре знаний у стрілецькому середовищі (Литвин, Науменко, 1990. с. 93–96). Після 1939 р. він очолив меморіальний музей Івана Франка, обирався депутатом Верховної Ради УРСР, а 28 червня 1941 р. під конвоєм НКВС його вивезли у напрямі Києва і дорогою розстріляли. Місце захоронення не відомо⁴.

Борцям за волю України, творцям і захисникам ЗУНР 1928 р. встановлено меморіал на Микулинецькому цвинтарі у Тернополі, де у 8 спільних могилах покійся 150 вояків ГА, більшість із яких померли від ран у лічницях, серед них: Станіслав Брикович, Лев Затирка, Лука Лапчинський, Василь Владика, Лев Грицина, Петро Острожинський, Іван Паперовський, Роман Юрчинський, Павло Козуб, Іван Малюта, Володимир Смаль та ін. Окремо поховано начальника Начальної Команди ГА Євгена Мишковського, сотників Володимира Бриковича, Богдана Ріпнійського, Михайла Грицину, Григорія Куріцу, поручників Осипа Бекесевича, Володимира Чубатого, чотарів Михайла Кордубу, Івана Майка, Йосипа Мурія, Осипа Павлишина, Володимира Сеника, Дмитра Фалендиша, хорунжих Михайла Багана, Володимира Бекесевича, Петра Вацека, Сидора Сеника, підхорунжого о. Мирона Кордубу та ін., акторів театру ГА Катерину Рубчакову, Івана Калина. Окремі поховання сплюндровані та втрачені в радянський час, серед них комісара Козови у добу ЗУНР Франца Коковського, який загинув у в'язниці НКВС у Тернополі. У братській могилі жертв комуністичного терору серед розстріляних у червні 1941 р. в'язнів тюрми у Тернополі покійся діяч ЗУНР (Заліщицький повіт) Василь Бараник і військовики ГА Антон Метельський, Теодор Чубатий, Михайло Бекесевич (Гуцал, 2019, с. 587–589). Братські могили вояків ГА облаштовано також у Збаражі, Монастириськах, Підволочиську, Теребовлі, Самборі та інших містах і містечках краю. Героїв знаменитої Чортківської офензиви ГА (червень 1919 р.) поховано на меморіалі, який зведено у Чорткові 1928 р.; у добу новітньої російсько-української війни його реконструюють із метою зведення в один комплекс поховання легіону УСС, вояків ГА і УПА, бійців новітньої війни. У Чорткові

⁴ У 1890 р. народився П. Франко, фундатор української військової авіації, засновник «Пласту». Офіційний веб-сайт Українського інституту національної пам'яті. Історичний календар. 28 червня.

не встановлено місця страти 1940 р. сталінським режимом правників, сотників ГА Михайла Гриніва, Івана Винниченка, Степана Андрусишина (Гуцал, 2019, с. 587–589).

Святочно відзначала українська громадськість подвиг легіону УСС і ГА в Угневі на Львівщині, де у липні 1921 р. відкрито Пропам'ятний стрілецький хрест (ЦДІАЛУ-4, ф. 865, оп. 1, спр. 5, арк. 15а). Це місто (тепер найменше в Україні) на початку 1919 р. перебувало у зоні активних боїв польсько-української війни. У добу незалежності його відновлено.

Масові зеленосвяточні та першолистопадові походи щороку (до 1939 р.) проходили у Бережанах на Тернопільщині, де на міському цвинтарі споруджено Стрілецький меморіал, який пережив польську і радянську займанщину. До речі, поруч із українським меморіалом у міжвоєнний період споруджено польський військовий меморіал, який теж зберігся до сьогодні. Завдяки ініціативі та грошовій підтримці братів Лепких на їх малій батьківщині – у Рогатині – в 1929 р. споруджено вишуканий Меморіал воякам ГА. Збереглися і світлини, які поетапно відтворювали процес будови (Литвин, Науменко, 1995, с. 355).

Елегантний і високий меморіальний залізний хрест на честь подвигу вояків ГА і Армії УНР за проєктом Олени Кульчицької споруджено у Пикуличах під Перемишлем, де 1921–1922 рр. упорядковано цвинтар вояків армій УНР і ЗУНР. У 1924 р. на цвинтар перенесено останки із захоронень із навколишніх сіл Засяння. У міжвоєнний період національно-патріотичні маніфестації збирали до 30 тис. мешканців Перемишля і околиць, прибували навіть делегації із Гуцульщини (Колянчук, 2000, с. 55–60; Український Бескид, 1937). У добу ПНР його було знищено і лише 1989 р., завдяки ініціативі й фінансовій підтримці місцевого підприємця Ярослава Сидора, цей цвинтар відновлено. У 1994 р. він дістав назву «Український військовий цвинтар». У 2000 р. туди перенесено рештки 47 вояків УПА (Колянчук, 2000, с. 55–60; Колянчук, 2003, с. 27–32; Чабан, 2017, с. 3–4). До речі, поруч цього цвинтаря розташовувалися поховання вояків австрійської армії Першої світової війни, а згодом – табір для інтернованих українських вояків з армій ЗУНР та УНР. На жаль, в останні роки ці зеленосвяточні походи української громадськості Перемишля за участі делегацій зі Львова, Самбора, Яворова, Дрогобича, Тернополя та інших міст України нерідко дратували польських праворадикалів (інколи й кореспондентів

російських газет), а тому вони, як правило, проходили під захистом місцевої поліції. У 2024 р. поруч із українським меморіалом влада Перемишля розпочала відновлення цвинтарного поля Першої світової війни, де, ймовірно, захоронено й наддніпрянських українців російської армії.

Серед українців неодноразово поширювалася листівка ТОВМ «Пам'ятка з Зелених свят», яка закликала громадськість Галичини вступати до цього товариства, допомагати його пам'ятко-охоронній праці. На жаль, цей заклик до благодійності залишається актуальним і нині. Щоправда, нерідко біля могил січовиків, діячів ЗУНР після 2014 р. ховали вже новітніх українських героїв, що загинули в російсько-українській війні.

Чимало поховань старшин і стрільців з'явилося на Наддніпрянщині під час перебування ГА восени 1919 – навесні 1920 рр. Особливо багато галичан загинуло під час епідемій тифу, іспанки та дизентерії. Їх здебільшого ховали неподалік залізничних станцій, госпіталів, на окраїнах сільських чи міських цвинтарів. Більшість із них у радянську добу сплюндровано. В останні десятиліття частину з них промарковано або відновлено. У Барі на Вінничині 2015 р. встановлено хрест на братській могилі вояків ГА, де, ймовірно, може бути поховано майже 2 000 осіб. Неподалік, у Ялтушкові, поховано ще 180 галицьких стрільців і старшин. Хворих галичан із Вінницького польового госпіталю хоронили на католицькому цвинтарі, де згодом влаштовано Центральний парк міста. У 1999 р. там встановлено невеликий пам'ятний знак. У 2017 р. проведено ексгумації окремих вояків ГА в Жмеринці, а 2018 р. на місці поховань створено Сквер Червоної Калини. Досі невідомо долі могил галицьких вояків у Гайсині, Жмеринці, Крижополі, Немирові, Хмільнику, Ямполі на Вінничині, містах і селах Житомирської, Одеської, Черкаської обл. Завдяки місцевим краєзнавцям відновлено окремі поховання стрільців і старшин ГА у м. Гнівани та навколишніх селах Витава, Грижинці. Чимало діячів ЗУНР репресовано у Харкові й заховано у масових могилах. Невідомі місця поховань вояків ГА, що загинули у Кожухівському концтаборі під Москвою (Осип Микитка, Роман Дудинський, Микола Лушпинський, Омелян Колонницький та ін.), Бутовському полігоні в Підмосков'ї (Вільгельм Лобковіц (Wilhelm Lobkowitz), Ілля Цьокан), а також у таборах на Соловках та Сибірі (Воркута, Інта, Магадан, Норильськ, Печора тощо) (Вітенко, 2019, с. 578–587). У сталінських таборах і тюрмах

загинули діячі ЗУНР Юліан Бачинський, Осип Безпалко, Семен Вітик, Антін Галька, Володимир Старосольський, єпископ УГКЦ Григорій Хомишин, старшини і стрільці ГА Альфред Бізанц, Олександр Благодир, Василь Бобинський, Остап Бородієвич, Петро Бубела, Осип Букшований, Петро Вергун, Семен Галицький, Іван Галібей, Юліан Гоїв, Іван Горняткевич, Жигмонт Гольберг, Микола Гошко, Михайло Дацків, Володимир Електорович, Іван Кипріян, Василь Коссак, Микола Малицький і тисячі інших українських патріотів (Вітенко, 2019, с. 578–587; Литвин, Науменко, 1995, с. 308–321).

Принагідно зауважу, що тоталітарна сталінська влада намагалася всіляко заретушувати звитяги Українських визвольних змагань, знищити поховання вояків УСС і ГА. Натомість пропагувала подвиг більшовицької армії в Галичині влітку 1920 р., будівничих Галицької соціалістичної радянської республіки, встановлюючи пам'ятники її ідеологам, червоному козацтву в Тернополі, Бродях, Стрию, Жовкві, Буську, Олеську (Білан, 1978). У добу незалежності їх демонтовано.

Особливо дієвою пам'ятко-охоронна робота органів влади та громадськості України стала під час відзначення 90- і 100-річчя проголошення ЗУНР, ювілеїв відзначення соборності України. Саме тоді за підтримки влади науковці академічних установ і закладів вищої освіти підготували фундаментальну енциклопедичну працю про творців ЗУНР, соборність України (Кугутяк, Литвин, Павлюк, 2018, 2019, 2020, 2021).

Буковинців, які воювали в лавах армій УНР і ЗУНР, вшановано монументом Героям Буковинського куреня у Чернівцях. Його споруджено за ініціативою та коштом товариства «Український народний дім у Чернівцях» (його підтримали Центральне об'єднання українських буковинців у Нью-Йорку, Управа Української буковинської громади у Торонто, голова НТШ в Європі Аркадій Жуковський) та урочисто відкрито 29 вересня 1995 р. у супереч забороні прокомуністичної на той час міської ради, яка довго відмовлялася прийняти пам'ятник на баланс. Вказаний об'єкт неодноразово зазнавав акцій антиукраїнських сил, зокрема 2014 р. Лише 2018 р., за ініціативою нового складу міськради, до 100-річчя буковинського віча проведено реконструкцію площі та зміцнено архітектурні елементи пам'ятника – постать архангела Михаїла в образі юнака в українському строї. Скульптура з написом «Героям Буковинського

курень» і датами (1918, 1941, 1944) нагадує співвітчизникам про боротьбу українських буковинців проти іноземних поневолювачів (Старик, 2019, с. 599–602). Незважаючи на воєнні лихоліття та політику тоталітарних влад, збереглися індивідуальні могили діячів ЗУНР. На Руському цвинтарі у Чернівцях поховано цивільних діячів ЗУНР Єротея Пігуляка, Михайла Драгомирецького, Філимона Григорія, Миколу Спинула, Іллю Семака, Осипа Мицака, Антона Лукашевича, Іларія Карвулицького, Омеляна Оробка, Йосипа Яворського, Євгена Жуковського, Корнелія Козака, Івана Василашка, військовиків ГА Андрія Кадайського, Івана Максимовича, Євгена Кобринського, Дмитра Войновича, Михайла Дуткевича та ін. Четара ГА Максима Тарка більшовицька влада розстріляла влітку 1941 р. і закопала у безіменних ровах вказаного цвинтаря. На цвинтарі с. Топорівці знайшов спочинок Михайло Тупкало, якого розстріляла румунська окупаційна влада. У Кіцмані поховано коломийського повітового комісара ЗУНР, адвоката Івана Стрийського (1884–1935). Румунське Товариство могил полеглих у війні героїв обмежувалося становленням символічних могил із типовим написом румунською мовою «Невідомим героям 1914–1919», зокрема на масових похованнях вояків німецької, австро-угорської та російської армій на некрополях у м. Чернівці, селах Звинячин, Фрацталь та інших буковинських цвинтарях поховано вояка ГА Андрія Кадайського (1876–1929). Єдиний громадський пам'ятник героям Українських визвольних змагань міжвоєнної доби споруджено на цвинтарі с. Кліводин на Кіцманщині 1931 р., на Вознесіння, у День Героїв. На ньому викарбувано слова Богдана Лепкого: «Життя – це боротьба, це біль за щастя, як не за своє, то за других, своїх» та імена земляків, які загинули на фронтах Великої (1914–1918), польсько-української (1918–1919) та російсько-польсько-української (1920) воєн. Загалом, у Чернівецькій обл. зареєстровано 45 меморіальних і символічних поховань діячів доби УНР-ЗУНР (Старик, 2019, с. 594–597).

Важливими центрами документування історії та культури стали різні культурно-освітні структури у таборах інтернування армій УНР і ЗУНР у Польщі, Чехословаччині та Румунії. Зокрема, на території Польщі діяло УВІТ (1920–1939, Львів, Каліш, Варшава), Український народний університет (Ланцут), Українська гімназія ім. Т. Шевченка (Каліш), Товариство колишніх вояків армії УНР, об'єднання художників «Спокій» (Варшава), Український

національний хор ім. М. Лисенка (Варшава), які засобами історичних репортажів, публіцистики, мистецтва, пісенної творчості розкривали героїку та трагедію Українських визвольних змагань першої чверті ХХ ст. (Колянчук, 2014). Особливу цінність становлять військово-історичні збірники «За державність. Матеріяли до історії війська українського» (Каліш, Варшава), які готували члени УВІТ. Вказана проблема регулярно висвітлювалася на сторінках еміграційної преси: «Син України», «Поступ», «Нове життя», «Запорожська думка», «Українська трибуна», «На хвилях життя», «Військовий Вісник. Видання слухачів військового факультету Українського Народного Університету», «Наша Зоря», «Козацька дума», «Грімаса», «Окріп. Сатирично-гумористичний журнал культурно-освітнього відділу 4-ої Київської дивізії», «Визволення», «Визволення України», «Військова думка», «Джерело», «Дніпро», «До зброї», «Думка», «Духовний сіяч», «Журавлі», «За дротом», «Залізний стрілець», «За Україну», «Запорожець», «Запорожжа», «Запорожська думка», «Кайдани», «На руїнах», «На хвилях життя», «На чужині», «Народня справа», «Наша бесіда», «Наша культура», «Промінь», «Син України», «Тернистий шлях», «Українська справа», «Український ветеран», «Чорноморе», «Український сурмач», «Юнак», «Альманах. Літературно-військовий журнал», «Український стрілець. Військовий журнал», «Економічний збірник», «Табір. Воєнно-науковий журнал», «Український Інвалід», «Бюлетень Товариства допомоги шкільної молоді в Польщі», «На чужині. Неперіодичний орган вільної думки Українських Студентів-Емігрантів у Польщі», «За незалежність», «Вісти Українського Центрального Комітету в Польщі», «Наш світ», «Наша бесіда», «Нарід», «Українська Нива», «Рідна мова», «Немезіда. Квартальник, присвячений справам визволення українського народу, історії війська та утворення української козацької держави двох частин світу – Європи й Азії», «Політичний інформаційний бюлетень» тощо (загалом понад 160 назв) (Колянчук, 2014; Wiszka, 2001). Більшість із них виходило у таборах інтернування, а також у Варшаві та Львові.

Про українську звиятку нагадують також українські військові меморіали й окремі поховання в Каліші, Пікуличах (тепер – у межах Перемишля), Ланцуті, Олександрові Куявському, Вадовіцах, Варшаві (цвинтар на Волі), Кракові (Раковецький цвинтар), Стшалкові, Петрикові Трибунальському, більшість з яких у добу ПНР занедбано або ліквідовано (Колянчук, 2003, с. 22–84; Kolańczuk, 2017). У

посткомуністичну добу частину з них (Пікуличі, Люблін, Ланцут, Щипйорно) за ініціативою української влади та громадськості відновлено. На варшавському цвинтарі пропам'ятні заходи за участю польської та української влади, війська та громадськості традиційно проходять щороку навесні, коли відзначаються чергові річнічі українсько-польського військово-політичного союзу 1920 р., який дав змогу дати відсіч більшовицькій експансії у Європу. Аналогічні заходи традиційно відбуваються під Львовом, на залізничній станції у с. Задвір'я та Замость, де фактично зупинено навалу Першої кінної армії С. Будьонного. На честь союзу Симона Петлюри – Юзефа Пілсудського в Україні та Польщі організовуються наукові конференції та музейні виставки, виходять документальні фільми (Литвин, Хахула, 2020b). Дослідники обох країн започаткували також дослідження «незручних» тем – інтернування опонентів і ворогів (на території ЗУНР створено табори в Коломиї, Золочеві, Струсові, Тернополі, Микулинцях, Сколе; на підконтрольній польській владі території – у Перемишлі, Домб'є тощо). У Польщі вказану проблематику актуалізували науковці Олександр Колянчук, Збігнєв Карпус (Zbigniew Karpus), Ян Брускі (Jan Bruski). У незалежній Україні також з'явилися фахові публікації (Гаврилишин, Чорненький, 2023; Павлишин, 2019).

У музеях України та діаспори відклалися українські військові відзнаки доби Визвольних змагань першої чверті ХХ ст. (ордени, хрести, медалі, нашивки) та інших національних мілітарних формувань. Серед них: Хрест Легіону Українських Січових Стрільців (Гуцульський; встановлений 1918 р. Центральною Управою УСС у Відні); Бойовий Хрест Українських Січових Стрільців (Мазепинський; встановлений 1940 р. у Кракові для вояків Бригади УСС в ГА; автор проєкту – Лев Лепкий); Пропам'ятна відзнака «50-ліття Легіону Українських Січових Стрільців» (встановлена 1964 р. Головною Управою Об'єднання бувших вояків-українців в Америці); Пропам'ятна воєнна відзнака Української Галицької Армії (Галицький хрест; автор – Михайло Бринський; встановлена 1928 р. Колегією Старшин в Америці). Найбільше відзнак встановлено на честь бойових зв'язг Армії УНР: Орден (лицарів) Залізного Хреста Армії УНР (перший випуск встановлений 1920 р.); Орден (лицарів) Залізного Хреста Армії УНР (автори – Северин Краснопера, Юліан Буцманюк; другий випуск встановлений 1958 р. на честь Першого зимового походу); Орден (хрест) Симона Петлюри (встановлений

1932 р. Головною Командою Військ УНР; автор проєкту – полковник Микола Битинський); Медаль «В 10-у річницю відбудови Української Держави» (встановлена 1927 р. в еміграції); Хрест Директорії УНР «10-ліття з'єднання українських земель» (встановлений 1929 р. у Празі членом Директорії Андрієм Макаренком на честь злуки УНР і ЗУНР); Хрест 3-ої Залізної стрілецької дивізії УНР (1918–1921) (виданий у діаспорі); Хрест українського козацтва (без мечів) (встановлений 1947 р. екзильним урядом УНР; 1990 р. перевиданий Генеральною Управою українського вільного козацтва в Канаді); Хрест українського козацтва (з мечами) (встановлений 1947 р. екзильним урядом УНР; хрест із золотою лавровою гілкою на стрічці давався за участь у боях, а зі срібною лавровою гілкою – за політичне ув'язнення або заслання; 1990 р. перевиданий Генеральною Управою українського вільного козацтва в Канаді); Воєнний хрест УНР «40-ліття відродження Українських збройних сил» (встановлений 1953 р. екзильним урядом УНР; автор проєкту – полковник Микола Битинський); Ювілейно-пропам'ятна відзнака Корпусу Січових Стрільців (Київських; встановлена 1967 р. Радою відзнаки в Чикаго на чолі з полковником Дієвої армії УНР Володимиром Зарицьким; автор проєкту – Леонід Перфецький); Відзнака Ради Корпусу Січових Стрільців (Київських; випущена 1919 р. і перевидана в США 1988 р.); Відзнаки Юнацьких шкіл Армії УНР (Спільної та Інженерної; встановлено 1919 р. і перевидано 1961 р. групою бувших юнаків Армії УНР; Хрест «60-ліття відродження Українських збройних сил» (встановлений 1977 р. екзильним урядом УНР); Медаль «За жертву крові в боях за волю України» (встановлена 1980 р. екзильним урядом УНР; число зірок на стрічці відповідало кількості поранень); Відзнака «40-ліття Товариства бувших вояків Армії Української Народної Республіки у Франції» (встановлена 1967 р. Управою товариства); Пропам'ятна відзнака (хрест) «За Україну. 1917–1921» (встановлена 1967 р. Об'єднанням бувших вояків-українців в Америці); Відзнака (Тризуб із гербом П. Скоропадського) Союзу гетьманців-державників (встановлена 1938 р.) (Семотюк, 1991, с. 5–46; Пахолко, Дмитрів, 2001, с. 83–100). У системі українських пам'ятних і військових нагород фахівці виділяють також котильйони (відзнаки-обереги), спеціальні перстені та ремінні пряжки військових формувань, парамілітарних товариств. Українське воєнне історичне товариство (Варшава) видавало також пропам'ятні листівки на честь

С. Петлюри, дохід від продажу яких призначався на упорядкування могил вояків Армії УНР на чужині (Пахолко, Дмитрів, 2001, с. 100–121; Боберський, 2003, с. 5, 19, 132, 170, 173; Круковський, Пахолко, 2011, с. 93–103). Традиції доби Української революції згодом успадкували військові відзнаки УПА.

Після поразки Визвольних змагань сотні вояків легіону УСС і ГА поповнили лави громадсько-політичних і культурно-освітніх структур краю. Зокрема, член Української Бойової Управи легіону УСС, заступник Державного секретаря харчових справ ЗУНР, член Радикальної партії Володимир Гуркевич став співорганізатором товариства «Бойківщина» у Самборі (1928), а також допомагав творенню музеїв «Яворівщина» (Яворів, 1931), «Лемківщина» (Сянок, 1931), «Верховина» (Стрий, 1932), «Стривігор» (Перемишль, 1932). Він був творцем і першим меценатом історико-краєзнавчого часопису «Літопис Бойківщини» (Василик, 2025, с. 4–18). Із самбірським музеєм співпрацював старшина ГА, відомий археолог, член НТШ Ярослав Пастернак (Булик, Войтович, 2025, с. 44–53).

Матеріали з історії українського парамілітарного руху, легіону УСС і ГА фондував Музей Наукового товариства імені Шевченка (від 1936 р. – Музей історико-воєнних пам'яток НТШ) (Круковський, 2021, с. 13). Співзасновником і директором нового музейного простору став старшина 8-ї бригади ГА, член НТШ, історик Іван Карпинець. Після Другої світової війни він разом із діячами і дослідниками Визвольних змагань Мироном Кордубою, Іваном Крип'якевичем, Оленою Степанів, Якимом Яремою зазнав переслідувань сталінської влади (Сварник, 2010, с. 131–132). Інвентарні книги цього музею збереглися в архіві Музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України. У радянську добу вказану українську військово-історичну колекцію розформовано по різних спецфондах бібліотек, музеїв і архівів Львова, Києва, Москви, частину колекції знищено (Хавалко, 2021, с. 294–313).

Чималу збірку документів про Визвольні змагання зібрав Музей визвольної боротьби у Празі, створений за підтримки уряду Томаша Масарика (Tomáš Masaryk) 1925 р. ветеранами Наддніпрянської та Галицької армій Михайлом Омеляновичем-Павленком, Симоном Наріжним та ін. У лютому 1945 р. будівля зазнала ушкоджень від бомбардування американської авіації. Установу розграбували радянські спецслужби у 1945–1948 рр.

Щоби замінити маркери дорадянської доби, нова компартійна влада «возз'єднаних» областей УРСР почала систематично нищити пам'ятки минулого і вибудовувати монументи новітнім ідолам. Знищено стрілецькі поховання, бюсти і пам'ятники Ю. Пілсудському у центрі Тернополя, Луцька, Ковеля. Натомість у Львові у жовтні 1939 р. поспіхом споруджено пам'ятник Сталінській конституції/Возз'єднанню, у 1940 р. перед Львівською оперою закладено фундамент пам'ятника творцю Жовтневої революції Владіміру Леніну (Владимир Ленин). На копці Люблінської унії планували встановити величний монумент І. Сталіну (Иосиф Сталин), одному із організаторів «визвольного» походу червоного козацтва в Галичину влітку 1920 р. У західноукраїнських містах компартійна влада ініціювала також встановлення пам'ятників командирам цього походу Михайлу Будьонному (Михаил Буденный), Віталію Прімакову (Виталий Примаков), голові Галревкому Володимирі Затонському та ін. В околицях Олеська на Львівщині, біля популярного туристичного об'єкта – середньовічного Олеського замку, побудовано величний пам'ятник червоним козакам, який у добу незалежності демонтовано.

Отже, враховуючи досвід ТОВМ, напрацювання сучасних істориків та історіографів (Миколи Лазаровича, Володимира Великого, Олександра Реєнта, Олександра Рубльова, Владислава Верстюка, Олега Павлишина, Івана Патера, Андрія Сиви, Олександра Колянчука, Кіма Науменка та ін.), актуалізую деякі висновки та пропозиції, насамперед для молодих дослідників і влади. Науковцям і представникам влади, громадським діячам необхідно продовжити дослідження та популяризацію літопису української меморіалістики. Для цього важливо започаткувати створення мартирологу – комеморативної електронної бази даних стрільців і старшин легіону УСС, використавши доробок Миколи Лазаровича, Петра Сіреджука, Кіма Науменка, Петра Гуцала, неопубліковані матеріали з архівів Львова, Києва, Вінниці, Праги, Відня, пресові некрологи, спогади січовиків (Свідзинська, Сова, Юзич, 2015). Вважаю за доцільне облікувати стрілецькі меморіали та індивідуальні поховання усусусів в Україні та закордоном (Харчук, Терський, 2016, с. 862–870), оновити біобібліографічну базу стрілецького літопису. Підготувати нову фахову працю про бойовий шлях легіону УСС, використавши неопубліковані матеріали Військового архіву у Відні, де є послужні списки вояків,

хроніки підрозділів австрійської армії тощо. Необхідно створити музей Першої світової війни, наприклад у Янові під Львовом, де є велика приватна колекція тієї доби, або ж у Поповичах на Мостищині (Львівська обл.), де збереглися форти Перемиської фортеці. Влада Прикарпаття мала би відкрити музей Першої світової війни у с. Глібівка на Богородчанщині, де збереглися оборонні споруди та цвинтар загиблих вояків із Хорватії. Зрештою, важливо дослідити бойовий шлях у Галичині союзників легіону УСС – австрійських, турецьких, словенських, хорватських та інших формувань, поховання яких знищено на Марсовому полі у Львові у радянську добу (тепер там облаштовують меморіал героїв новітньої російсько-української війни). На часі створення великого документального альбому за матеріалами світлин із музеїв, архівів і бібліотек Києва, Львова, Бродів, Праги, Бережан, Відня та ін. Нарешті, громадськість має ініціювати створення бодай одного державного музею легіону УСС (наприклад, неподалік Маківки чи Лисоні). Водночас скористатися досвідом творення Музею польських легіоністів у с. Костюхнівка на Волині, у якому є музейна зала, комп'ютерний клас, хресна дорога, спортивний майданчик, готельні кімнати (ними опікуються польські молодіжні структури, які працюють там вахтовим методом за підтримки польської влади). До вказаних проєктів вартувало би долучити бізнесові та культурно-освітні структури української діаспори. Українській історіографії не слід ігнорувати битву під Рафайловою (після 1946 р. – с. Бистриця Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл.) у січні 1915 р. між польськими легіонами та російськими військами, оскільки цей гірський район має чимале зацікавлення у польських туристів. Потребують якнайшвидшого відновлення розписи Ю. Буцманюка міжвоєнної доби із портретами діячів Української революції у василіанському храмі УГКЦ у Жовкві на Львівщині. Необхідно продовжити найменування військових формувань Сил оборони на честь командирів армій УНР і ЗУНР. Нові місця історичної пам'яті мають стати не лише нагадуванням про драматичне минуле західного регіону країни, але й сприяти патріотичному вихованню молодого покоління, вояків Сил оборони України, які від 2014 р. протистояли новітній російській агресії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Альбом Товариства охорони воєнних могил. *Архів автора.*

Аркуша, О. (2024). Українці в баченні польського політичного середовища Галичини другої половини XIX – початку XX століття: приклад ліберал-демократів. *Українські маркери історії Польщі: від формування до Великої війни*. Львів; Суми: Університетська книга.

Аркуша, О., Шандра, В. (2022). *Україна в XIX столітті: доба модернізації*. Київ: Академвидав.

Бабій, О. (1967). *Маківка. За волю України: Історичний збірник УСС. 1914–1964*. Нью-Йорк: Червона Калина.

Башняк, Л. (2024). *Ой, у лузі червона калина*. Київ: Саміт-Книга.

Білан, М. (1978). *Відгомін віків*. Львів.

Боберський, І. (2003). *Щоденник 1918–1919*. Київ.

Булик, Н., Войтович, М. (2025). Музей «Бойківщина» і львівські археологи: міжінституційна комунікація між двома світовими війнами. В Д. Василик, Г. Мартинович (ред.-упоряд.), *«Бойківщина: минуле, сучасність, перспективи» на пошану Володимира Гуркевича: матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції (27 травня 2025 р.)*. Самбір; Дрогобич: Посвіт, 44–53.

Василик, Д. (2025). Володимир Гуркевич: штрихи до портрета (до 145-річчя від дня народження). В Д. Василик, Г. Мартинович (ред.-упоряд.), *«Бойківщина: минуле, сучасність, перспективи» на пошану Володимира Гуркевича: матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції (27 травня 2025 р.)*. Самбір; Дрогобич: Посвіт, 4–18.

Вітенко, М. (2019). Меморіальні поховання діячів Західно-Української Народної Республіки та вояків Української Галицької Армії: Наддніпрянщина. В М. Кугутяк, М. Литвин, С. Павлюк та ін. (ред. рада), *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки* (Т. 2: 3–О). Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів, 578–587.

Гаврилишин, П., Чорненський, Р. (2023). *Табори для інтернованих і військовополонених на території Західноукраїнської Народної Республіки – Західної області Української Народної Республіки (1918–1919)*. Івано-Франківськ; Брустори: Дискурсус.

Гуйванюк, М. (2009). *Січковий рух у Галичині й Буковині (1900–1914 рр.)*. Чернівці: Зелена Буковина.

Гуцал, П. (2019). Меморіальні поховання діячів Західно-Української Народної Республіки та вояків Української Галицької Армії: Тернопільська область. В М. Кугутяк, М. Литвин, С. Павлюк та ін. (ред. рада), *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки* (Т. 2: 3–О). Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів,

ДАФО-1: Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.), ф. 2, оп. 8, спр. 393, арк. 22, 38; спр. 394, арк. 71–72; спр. 461, арк. 16, 22, 28, 125.

ДАФО-2: Держархів Івано-Франківської обл., ф. 6, оп. 1, спр. 48, арк. 33–43.

Денисюк, Н. (2021, 23 червня). Європейська дорога до Костюхнівки. *Monitor Wołyński*.

Дедик, О. (2018). *Бої у Львові 1–21 листопада 1918 року*. Львів: Астролябія, 27–28.

Карпенко, О. (відп. ред.). (2008). *Західно-Українська народна республіка 1918–1923. Документи і матеріали: у 5 т.* (Т. 4: Збройні сили у боротьбі за свободу, незалежність, соборність). Івано-Франківськ: Лілея-НВ.

Кваснюк, Я., Чорненький, Р., Гаврилишин, П. (2022). *Військові некрополі Станиславова – Івано-Франківська (1809–2021 рр.)*. Брустури: Дискурс.

Кваснюк, Я., Чорненький, Р., Гаврилишин, П. (2024). Польські військові поховання Прикарпаття ХІХ – першої третини ХХ ст. як пам'ятки історико-культурної спадщини України і Польщі. В М. Литвин (гол. редкол.), *Українські маркери історії Польщі: від початків формування до Великої війни*. Львів; Суми: Університетська книга, 419–436.

Киридон, А., Троян, С. (2023). (ред.). *Колективна пам'ять, примирення і міжнародні відносини*. Київ: Ніка-Центр.

Кісь, Н. (2024). *Польські національні річниці і їх відзначення*. Львів.

Клапчук, В. (2012). *Туризм і курортне господарство Галичини*. Івано-Франківськ: Фоліант.

Колянчук, О. (2000). *Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939)*. Львів.

Колянчук, О. (2003). *Увічнення нескорених. Українські військові меморіали 20–30-х рр. ХХ ст. у Польщі*. Львів.

Колянчук, О. (2014). *За нашу і вашу свободу. Учасники українських визвольних змагань 1917–1921 років. Місяця пам'яті в Польщі. Довідник*. Дрогобич: Коло.

Королишин, К. (1924, 27 листопада). Галичина 1931–1935 років – очима «Діла». *Zbruč*.

Круковський, О. (2021). Під якими прапорами воювали Українські січові стрільці (за матеріалами Львівського історичного музею та інвентарних книг Музею НТШ). *Наукові записки [Львівського історичного музею]*, 19. Львів; Дрогобич: Коло.

Круковський, О., Пахолко, С. (2011). *Українська фалеристика*. Львів: Апріорі.

Круцик, Р. (2009). *Дем'янів лаз. Геноцид Галичини*. Київ.

Кугутяк, М., Литвин, М., Павлюк, С. та ін. (ред. рада). (2018). *Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Енциклопедія: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки* (Т. 1: А–Ж). Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів.

Кугутяк, М., Литвин, М., Павлюк, С. та ін. (ред. рада). (2019). *Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Енциклопедія: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки* (Т. 2: З–О). Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів.

Кугутяк, М., Литвин, М., Павлюк, С. та ін. (ред. рада). (2020). *Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Енциклопедія: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки* (Т. 3: П–С). Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів.

Кугутяк, М., Литвин, М., Павлюк, С. та ін. (ред. рада). (2021). *Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Енциклопедія: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки* (Т. 4: Т–Я). Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів.

Лазарович, М. (2018). *Українські Січові стрільці у боротьбі за волю України*. Ічня.

Литвин, М. (1998). *Українсько-польська війна 1918–1919 рр.* Львів.

Литвин, М. (відп. ред.). (2017). *Українсько-польські відносини. Новітня доба*. Львів.

Литвин, М. (відп. ред.). (2021). *За свободу: українсько-польський діалог та спроби порозуміння*. Львів.

Литвин, М., Науменко, К. (1990). *Історія галицького стрілецтва*. Львів.

Литвин, М., Науменко, К. (1995). *Історія ЗУНР*. Львів.

Литвин, М., Хахула, Л. (2020a). Польські військові цвинтарі та поховання 1918–1920. В М. Кугутяк, М. Литвин, С. Павлюк та ін. (ред. рада), *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки* (Т. 3: П–С). Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів.

Литвин, М., Хахула, Л. (2020b). Союз Петлюри – Пілсудського: відзначення 100-річчя в Україні та Польщі. *Український історичний журнал*, 6.

Луговий, Б. (2016). (упоряд.). *Лисоня: сторіччя звитяги*. Тернопіль.

Малімон, Н. (2021, 23 серпня). У Костюхнівці на Волині вшанували пам'ять польських легіонерів. *День*.

Маслюк, О. (2007, 31 серпня). Кардинал Любомир Гузар побував на могилі діда. *Газета по-українськи*.

Нагірний, В. (2014). *Коломийські променади*. Коломия.

Павлишин, О. (2019). Інтернування цивільного населення Східної Галичини в період польсько-українського конфлікту 1918–1919 рр. В В. Верстюк, Я. Бруський (відп. ред.), *Праці Українсько-Польської комісії дослідження взаємин 1917–1921 рр.*, 1. Київ, 73–157.

Паска, Б. (2019). Меморіальні поховання діячів Західно-Української Народної Республіки та вояків Української Галицької Армії: Івано-Франківська область. В М. Кугутяк, М. Литвин, С. Павлюк та ін. (ред. рада), *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки* (Т. 2: 3–О). Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів, 572–575.

Пастух, Р. (2014). *Маківка нашої слави*. Дрогобич: Посвіт.

Пахайчук, Н. (2022, 23 вересня). Сто років пам'яті про війну з Росією: як Центр діалогу «Костюхнівка» на Волині став хабом міжнародної допомоги. *Ukraine crisis media center*. <https://uacrisis.org/uk/kostyuhnivka>

Пахолко, С., Дмитрів, М. (2011). *Історія, закарбована в металі*. Львів: Край, 83–121.

Пилипович, В. (упоряд.). (2007). *За віру, нарід і права: Руські Ради Надсяння, 1848–1850 рр.* Перемишль.

Прокіп, А. (2021). Зброя періоду Листопадового повстання 1830–1831 рр. у колекції Львівського історичного музею. *Наукові записки [Львівського історичного музею]*, 19. Львів; Дрогобич: Коло, 186–203.

Пугач, Д. (2019). Меморіальні поховання діячів Західно-Української Народної Республіки та вояків Української Галицької Армії: Львівська область. В М. Кугутяк, М. Литвин, С. Павлюк та ін. (ред. рада), *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки* (Т. 2: 3–О). Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів, 575–578.

Райківський, І. (2021). Янівський цвинтар. В М. Кугутяк, М. Литвин, С. Павлюк та ін. (ред. рада), *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки* (Т. 4: Т–Я). Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів, 522–524.

Салига, Т. (1990). «Гей, Січ іде! Красен мак цвіте...». *Дзвін*, 6, 132–139.

Сварник, І. (2010). Карпинець Іван. В А. Козицький (ред.), *Енциклопедія Львова*, 3. Львів: Літопис, 131–132.

Свідзинська, О., Сова, А., Юзич, Ю. (упоряд.). (2015). *Мартиролог Українського Пласту*. Львів.

Семотюк, Я. (1991). *Українські військові відзнаки. Ордени, хрести, медалі та нашивки*. Торонто, 5–46.

Старик, В. (2019). Меморіальні поховання діячів Західно-Української Народної Республіки та вояків Української Галицької Армії: Чернівецька область. В М. Кугутяк, М. Литвин, С. Павлюк та ін. (ред. рада), *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки* (Т. 2: 3–О). Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів, 599–602.

Стеблій, Ф. (2005). «Весна народів» у Львові. В Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій (редкол.), *Історія Львова: у 3 т.* (Т. 2: 1772 – жовтень 1918). Львів, 148–169.

Трильовський, П. (ред.). (1993). *Гей, там на горі «Січ» іде!* Київ: ВІПОЛ.

Український Бескид. (1937, 11 липня), 26.

Хавалко, С. (2021). Стан фондової колекції Львівського історичного музею в 1944–1949 рр.: проблеми обліку та інвентаризації, нові надходження і втрати. *Наукові записки [Львівського історичного музею]*, 19. Львів; Дрогобич: Коло, 294–313.

Харчук, Х. (2012). Історико-меморіальні поховання на Янівському цвинтарі у Львові наприкінці XIX–XX ст. *Вісник НТШ*, 46. Львів, 52–55.

Харчук, Х., Терський, С. (2016). *Воєнні меморіали і цвинтарі*. В І. Патер (відп. ред.), *Галичина: історія, політика, культура* (Т. 6: Перша світова війна). Львів, 862–870.

Хахула, Л. (2016). «Різуни» чи побратими? Сучасні польські дискурси про Україну. Львів, 78–207.

Хахула, Л. (2021). Музей як місце пам'яті про тоталітаризми: досвід Польщі та України. *Наукові записки [Львівського історичного музею]*, 19. Львів; Дрогобич: Коло, 330–331.

ЦДІАЛУ-1: Центральний державний історичний архів України, м. Львів. (ЦДІАЛ України), ф. 195 (Товариство взаємної допомоги учасників польського повстання 1863–1864 рр., м. Львів).

ЦДІАЛУ-2: ЦДІАЛ України, ф. 752 (Діловий комітет похорону генерала УГА Мирона Тарнавського, м. Львів).

ЦДІАЛУ-3: ЦДІАЛ України, ф. 847 (Головний січковий комітет гімнастичного і пожежного товариства «Січ», м. Львів).

ЦДІАЛУ-4: ЦДІАЛ України, ф. 865 (Товариство опіки над військовими могилами, м. Львів).

Чабан, В. (2017). *Битва у Пікуличах. До питання польсько-українських стосунків*. Львів: Каменярь, 3–4.

Чайківський, Б. (2004). *Фама. Рекламна фірма Романа Шухевича*. Львів.

Юрейко, О. (2021). Події «Весни народів» у Галичині на графічних пам'ятках Львівського історичного музею. *Наукові записки [Львівського історичного музею]*, 19. Львів; Дрогобич: Коло, 204–226.

Diorama Tadeusza Popiela i Zygmunta Rozwadowskiego «Bitwa pod Grunwaldem: album. (2010). Kraków, 6–62.

Dyskanta, W. (red.). (1995). *Polskie tradycje wojskowe* (Т. 3: Tradycje walk wyzwoleniczych. Za naszą i waszą wolność XVIII–XX). Warszawa.

Kolańczuk, A. (2017). *Obóz internowania oraz Ukraiński Cmentarz Wojenny w Pikulicach pod Przemyślem (1918–1921)*. Przemyśl.

Kuzko-Zwierz, K. (2015). Historia mówiona w muzeach Przegląd projektów prowadzonych przez polskie placówki muzealne. *Wrocławski Rocznik Historii Mówionej*, 5, 92–94.

Mękicki, K. (1936). Muzeum Narodowe im. Króla Jana III we Lwowie: przewodnik po zbiorach. Lwów, 58, 96–98.

Nicieja, S. (1990). *Cmentarz obrońców Lwowa*. Wrocław; Warszawa; Kraków, 66–108.

Obrona Lwowa 1–22 listopada 1918, I. (1933). Lwów.

Potkański, W. (2002). *Ruch narodowo-niepodległościowy w Galicji przed 1914 rokiem*. Warszawa, 3–17.

Stępień, S., Czornowół, I. (2023). *Powstańcy Styczniowi we Lwowie / Учасники Січневого повстання у Львові*. Warszawa, 10–61.

Wiszka, E. (2001). *Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce. 1920–1939*. Toruń, 29–102.

Микола ЛИТВИН